

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

**ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

Филологиялық сериясы
1997 жылдан бастап шығады

**ВЕСТНИК
ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№ 3 (2020)
Павлодар

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

Филологическая серия

выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О постановке на учет, переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

№ KZ30VPYU00029268

выдано

Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность

публикация материалов в области лингвистики, и языкознания

Подписной индекс – 76132

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Анесова А. Ж., доктор *PhD*

Ответственный секретарь

Уайханова М. А., доктор *PhD*

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*

Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*

Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*

Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Баратова М. Н., *д.ф.н., профессор*

Аймухамбет Ж. А., *д.ф.н., профессор*

Шапауов Ә. Қ., *д.ф.н., профессор*

Шокубаева З. Ж., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

<https://doi.org/10.48081/INGW1924>**У. Гурсу, Г. К. Шахжанова**Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.**ҒАЛЫМ С. ҚАСҚАБАСОВТЫҢ
ҚАЗАҚ МИФИ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІ**

Мақалада қазақ фольклортануындағы мифтер туралы зерттеулер ғалым С. Қасқабасов есімімен тығыз байланысты екендігіне назар аударылады. Ғалымның қазақ мифтері мен әлемдік мифология байланысы, қоғамдық қатынастардың әсері, дамуы туралы ойлары талданады. Зерттеулердегі қоғам дамуы мен өзгерістеріне қарай жіктелістер, соған қарай оқиғалардың алынуы, кейіпкерлердің бейнеленуі туралы ойлары негізге алынады. Әлемдік мифтің пайда болуы мен қазақ мифінің пайда болуындағы ерекшеліктер, мифті жасаған орта, мифтік сана, ұғым туралы түсініктер беріледі. Сонымен бірге С. Қасқабасовтың зерттеулеріндегі мифтің жанрлық сипаттарының өзгешелік себептері де анықталады. Қазақ мифтеріндегі құбылушылық пен оның себеп-салдарлары туралы айтылады. Типологиялық жағынан қазақ мифтерінің архаикалық белгілерін С. Қасқабасов ойлары арқылы түйіндейді. Мифті жасаған ортаның – қазақ мифтерінің белгілері ғалым тұжырымдары арқылы ашылады. Мифтің басты белгісі абстарктілі ойдағы құбылушылықтың негіздеріне талдау берілген.

Кілтті сөздер: фольклор, миф, мұра, ұғым.

Кіріспе

Ғалым С. Қасқабасовтың фольклортанудағы іргелі зерттеулерінің бірі – мифологияға қатысты. Ғалым әлемдік фольклортану ғылымындағы мифологиялық ойларды жинақтай келіп, қазақ мифтерінің өзіндік өзгешеліктерін анықтап береді. С. Қасқабасов мифтік әңгімелер бұған дейін құдайлар туралы ежелгі грек, рим әңгімелері деген тар шеңберден шығарып, қазақ танымындағы, түсінігіндегі әңгімелер арқылы қазақ мифологиясының да бай әдеби, танымдық мұра екенін анықтайды.

Зерттеудің нысаны: адамзат санасындағы көркемдіктің алғашқы мұрасы саналатын мифтер туралы зерттеулер де күрделі болары анық. Әлемдік мифологияға 19-ғасырдың соңғы кезі 20-ғасырдың басынан бастап іргелі зерттеулер жасала бастады.

Зерттеудің пәні: бұл зерттеулерде мифологияның сана, ой, ұғым, мазмұнмен байланысы, халықтың танымымен, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпымен қатынастары ашыла бастады. Мифологиядағы бұл зерттеулер этнография, этнология салаларымен жалғасып кетіп жатты. Э. Тайлор, Дж. Фрэзер, Э. Кассирер, Л. Леви-Брюль, К. Леви-Стросс сияқты ғалымдардың еңбектерінде мифологияның логикалық, лингвистикалық, философиялық аспектілеріне назар көбірек аударылды.

Мақсаты: 1927 жылы шыққан «Әдебиет тарихы» еңбегінде М. Әуезов: «Адам баласы білім-өнер жүзінде болған уақытта маңайындағы дүниенің жасырын сырларын білмегендіктен, өзіне белгісіз заттың барлығына құдай деп табынған. Сол табынған нәрселері көп болғандықтан, әрқайсысы туралы арнаулы әңгімелері болған, осындай құдайлар әңгімелері ескі грек, рим халқында көп болған» [1, 168].

«Миф белгілі бір қасиетті тарих туралы болған алғашқы оқиғаны сөз етеді. Бұл әрқашан «жаратылыс» туралы, белгілі бір заттың қалайша қалыптасқандығы, яғни өз тіршілігін қалай бастағандығы туралы сөз» [2].

Ғалым Ә. Қоңыратбаев: «Қазақ ертегілерінің қай түрі болса да замана елегінен өтіп, халық санасына сіңіп кеткен сюжеттер. Онда бірқатар елдерге ортақ әрі төл сюжеттер болып жүрген мотив-образдар аз емес», – деп ертегілерді мазмұнына, сюжетіне, тақырыбына қарай бөлгенде «мифтік ертегілер, хайуанаттар туралы ертегілер, тұрмыс-салт ертегілері», – деген жіктелістерді беретіндігін білеміз [3, 38].

Қазақ фольклортану ғылымында мифологияға қатысты ойлар болғаны анық. Бірақ олардың жүйеге түсуі мен, жан-жақты белгілері, даму кезеңдері мен мазмұны, формалық қалыптары т.б. ойларды нақтылап, ғылыми негізге түсіруімен С. Қасқабасов еңбектері артық екендігін айтуымыз керек. Осы тұста қазақ мифологиясын зерттеген С. Қондыбай қазақ мифтерінің мотивтері аңыз әңгімелерде, эпостарында, жұмбақтар мен тұрмыс-салт жырларында, тұрақты сөз тіркестері мен ертегілерінде кездесетіндігін айтады [4]. Осы тұрғыдан алғанда қазақ мифологиясының аясы кең.

С. Қасқабасов мифке анықтамада келесі белгілерін айтады. «Миф тек алғашқы қауымның ғана жемісі, ол кейінгі замандарда тумайды, керісінше, мифтік (яғни «киелілік») қасиетін жоғалтқан сонертегіге айналып кетеді.» [5, 130]. Ендеше миф ертегінің бастауы деп тануға болады. Мифте ғалым анықтамасынан ұғарымыз «киелілік» ұғым болады. Бұл «киелілік» адамнан жоғары санамен айқындалады.

Қазақ мифологиясындағы ғалымның еңбегінің басты ерекшелігі – қазақ мифтерінің ерешеліктері, түрлері, жанрлары, қаһармандар жүйесі, олардың кейінгі рухани әлемге, танымға ықпалы туралы нақты ойлар дәлелденеді.

Миф алғашқы қауымдық құрылыста пайда болып, кейіннен қаһарман бойындағы, қоршаған орта жайындағы, табиғат туралы «киелілік» қасиет жоғалады. Енді ол ертегіге айналады деп М. Әуезовтің ойы тереңдей талданып, нақты мифтік аңыздар арқылы себептерін көрсетеді.

Ғалым мифтің абстрактілі ой екенін айтады. Кез келген қоғамдағы рухани қажеттілік қоғам үшін қызметтер атқарады. Қызметтерінің өзі дінмен, өнермен, салт-дәстүр, әдет-ғұрыппен байланысып кетеді. Бұл тұрғыда С. Қасқабасов мифтің түсіндірмелі, психологиялық, әлеуметтік түрлерін белгілеп, қазақ мифі, негізінен, түсіндірмелі екендігін айтады.

Міндеттері:

Қазақ мифтерінің қызметі түсіндірмелі екендігін келесі түрлері бюойынша белгілейді.

1 Фантастикалық түсінік. Құдайлар мен рухтардың қаһармандық бейнелері жүйесі.

2 Құдайлар мен қаһармандар туралы ауызша таралған әңгімелер.

3 Қазақ мифологиясында ырымдар да кездеседі.

4 Миф аңыз, хикаят, ертегі жанрлары түрінде де болады.

Ғалым қазақ мифологиясын типологиялық жағынан архаикалық-классикалық мифтер деп белгілейді. Бұл ретте Е. М. Мелетинскийдің:

1 Мифтің сюжеті заттың мәнінің пайда болуымен байланысты болады. Яғни әңгімелеу әдісі.

2 Қоршаған дүниені сипаттау немесе тарихи баяндау.

Осы Е. М. Мелетинскийдің ежелгі классикалық мифтер туралы анықтамасына ғалым келесі белгілерді қосады.

1 Мифтік уақыт және мифтік сана.

2 Мифтік ұғым және мифологиялық тұрғыда ойлау.

Бұл ретте архаикалық мифтердің ерекшеліктері:

1 Қоршаған орта мен аң, құс, жан-жануарлар ерекшеліктерін анықтайды.

2 Мифтік сана дамыған шақ. Осы дамыған мифтік сана – адамның өзін қоршаған ортадағы аң мен құс, жан-жануарлардан бөлек екендігін ұғынған шағы.

3 Миф осы ерекшеліктерді түсіндіру үшін, себебін іздеуден туады.

Осы типологиялық жіктеу әдісі арқылы ғалым қазақ мифтерінің шығу себептерін аша отырып, келесі мазмұныны ұғуға мүмкіндік береді. Бұл тұстағы мифтік санадағы рух пен табиғаттың ара-қатынасы алынады. Мифтік сана екі сатыдан өткен Бұл сатылар рух пен табиғаттың теңдігі және рух пен табиғаттың бір-бірінен алшақтап, теңдіктің бұзылуы. Алғашқы рух пен

табиғат тең деген тұста анимизм туғандығын, ал кейінгі тотемдік бейнелер құбылуға апаратын жол деп құбылу туралы ойды терең талдап көрсетеді. Мифтің мазмұнындағы басты тұс – құбылушылық туралы ойды талдайды.

Құбылудың өзінің бірнеше сатыларын жіктеп алуға болады.

1 «Мақсатты құбылуға апаратын жол» [5, 133]. «Бір жануарлар тобының тотемдік атасы – бір аң деп баяндалады» [5, 133].

Мақсатты құбылу кеіннен ертегілерде қалды.

2 Мақсатсыз құбылушылық.

Мақсатсыз құбылушылық дүниедегінің бәрін тең деп, бірдей деген ұғымнан туған мифтерде болады. Бұған мифтегі кейіпкердің шаршауы да себеп болады дейді. Бұған мысал ретінде шаршап ұйықтап кеткен қазақ батыры туралы мифті алады.

Құбылушылық арқылы мифтердің даму кезеңдерін анықтауға болады. Бұл тұрғыда ғалым адамның затқа, жан-жануарға айналуы мифтің дамуындағы заңдылық деп алады. Ал оның себептеріне шаршап ұйықтап кету, қарғыс алу, жазалы болу, қауіп-қатерден қашу т.б. қазақ мифтерінде көп кездесетін сюжеттік мотивтерді береді.

Қазақ мифтерінідегі құбылушылықтың негіздерінің бірі – себеп-салдарымен де анықталады. Сондықтан да құбылушылықтың 3 себебін белгілеп анықтайды.

1 Адам өте шаршап, ұйықтайды. Сол кезед тасқа, аңға, құсқа т.б. айналып кетеді.

2 «Адамның кінәлі болуы» [5, 134]. Бұл құбылушылық кінәлінің жазалануы деп түсіндіріледі. «Кінәлілік» (виновность) бұдан соңғы кезеңдерде «күнәлілікпен» (грех) ауысты дейді.

3 Құбылушылық себебі – қауіптен құтылудың жолы.

Алғашқы қауым кезіндегі мифтерде құбылушылық көп кездеседі, әрі оның түрлері де көп. Себептері де – бірнешеу.

Зерттеудің әдістері мен нәтижесі

Ғалым мифтердегі бұл құбылушылық кейінгі кезеңдерде дәстүрлі мотивтер ретінде фольклорлық көркем прозаға еніп, ертегі кейіпкерінің өзге жанға айналып кетуіне жол ашты дейді. Сонымен бірге құбылушылық сананың алғашқы шағындағы адамның табиғатпен бөлінбей тұрған тұсындағы ойы екендігін анықтайды. Яғни, адам табиғаттан бөлінбеген, ол да сол табиғаттың бір бөлшегі ретінде оның бір түрінен екінші түріне айнала береді деген түсінігін білдіреде деген оймен қорытады.

«Ал адамның аңға, тасқа, т.б. затқа айналуы оның кінәсіне байланысты деп түсіндіретін мифтер мифтік сананың кейінгі, дамыған дәуірмен байланысты. Мұнда адам өзі мен өлі табиғаттың арасында алшақтық бар екенін сезіп, адам мен жануар екі бөлек дүние екендігін білген. Сол себепті

адамның аң кейпіне, тасқа айналуы – оның өз рекінен тыс істелетін іс деп танылған. Ол – жаза, немесе қарғасы, ал бертіндегі дәуірлерде тәнір, құдай, алла ісі деп есептелген. Бірақ осының бәрі – алғашқы қауымдағы сөз құдіретіне сенушіліктің (магия ізі).» [5, 135].

Құбылушылықтың келесі түрі – мақсатты құбылушылық. Бұл адам санасының дамыған кезеңінің жемісі. Ғалым бұл кезеңдегі мифтердің этиологиялық түріне талдау жасайды. Бұндай этиологиялық мифтердің ерекшеліктері ертегілерде кездеспейді. Әсіресе жануарлар туралы мифтерде көп.

Адам санасы дамыған шақта туған мифтерді екінші сатыға жатқызады. Бұл сатыдағы мифтер адамның өзінің табиғаттан бөлек екендігін, табиғаттағы басқа бір затқа айналуы заңдылық емес екендігін түсінген шағында туғандары деп бөледі.

Мифті адам санасының өлшеуіші ретінде де қарастыруға болады. Ғалымның зерттеулерінен, туатын ой: мифтер арқылы адам мен табиғат қатынастары ашылады. Бұл қатынас адамның табиғатты қабылдауына қарай болады. Алғашқы тепе-теңдік кейінгі даму кезеңдерінде теңсіздікке өкелді. Осы тұста мифтердегі құбылушылық та өзгерді. С. Қасқабасов мифтер туралы ғылыми ойларындағы құбылушылық негізгі орта. Сол арқылы оқиғаның дамуы ғана емес, шешешімі ғана емес, мифтік пайда болуы кезеңі, адам санасы мәселелері анықталады.

Ғалым қазақ мифтерін көне жанр деп анықтай отырып, оның дүние жүзі халықтарының мифтеріне типологиялық жағынан ұқсас болғанымен, өзіндік ерекшеліктері бар екендігін айғақтайды. Қазақ мифологиясының әлем халықтары мифтерінен өзгешеленетіні – қазақ қоғамының дамуына қатысты. Сондықтан да түпкі негізі классикалық түрден шығып, жүйеленбей басқа жанрға айналып кеткен. Бұның себебі қазақ қоғамының құл иеленушілік құрылыстан ада болып, феодалдық қоғамға өтуінде деген тұжырымды береді.

Қорытынды

Ғалым С. Қасқабасовтың қазақ мифологиясы жайындағы зерттеулері қазақ фольклортануындағы жаңашылдық ғана емес, ұлттық сана мен ойдың басты тірегі алғашқы өзегі туралы ойды негіздеуінде. Сонымен бірге қазақ мифтері арқылы таным мен сананың, ойдың өсуі мен дамуы, өзгеруі туралы деректерді беретін мифтер екендігін анықтауымен өзгеше.

Пайдаланған деректер тізімі

- 1 **Әуезов, М.** Әдебиет тарихы. – Алматы : Ана тілі, 1991. – 240 б.
- 2 **Элиаде, М.** Миф о вечном возвращении / Пер. с фран. Е. Морозова (1, 2. глава), Мурашкинцева Е. (3, 4 глава). – 1998.

3 **Қоңыратбаев, Ә.** Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы : Ана тілі, 1991. – 412 б.

4 **Тойшанұлы, А.** Түрік-монғол мифологиясы – Алматы: «Баспалар үйі» АҚ, 2009. – 192 б.

5 **Қасқабасов, С.** Ойөріс – Астана : Фолиант, 2009. – 320 б.

6 Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х томах Главный редактор С. А. Токарев. Т. 2. – М. : Советская энциклопедия, 1992. – 720 с. : с ил.

7 **Қасқабасов, С.** Алғы сөз. Бабалар сөзі. Жүзтомдық. – Астана : Фолиант, 2011. – Т. 78 : Қазақ мифтері. – 448 б.

8 **Қондыбай, С.** Қазақ мифологиясына кіріспе. – Алматы : Арыс баспасы, 2008. – 376 б.

9 **Қасқабасов, С.** Елзерде : Әр жылғы зерттеулер. – Алматы : Жібек жолы, 2008. – 504 б.

10 **Пропп, В. М.** Поэтика фольклора. (Собрание трудов В. Я. Проппа.) – М. : Лабиринт, 1998. – 352 с.

References

1 **Áyvezov, M.** Ádebiet tarıhy. – [Historia litterarum tempore praecesserunt]. – Almaty: Ana tili, 1991. – 240 p.

2 **Elıade, M.** Mıf o vechnom vozvrashenıı / Per. s fran. E. Morozova (1, 2. glava), Mýrashkinseva E. (3, 4 glava). – 1998. [Capitulum]., С. Murashkintseva (Caput III, IV), – 1998.

3 **Qońyratbaev, Á.** Qazaq fólklorynyń tarıhy. [Historia de Kazakh folklore]. – Almaty : Ana tili, 1991. – 412 p.

4 **Toıshanuly A.** Túrik-mońgol mıfologıasy «Baspalar úıı» [Mongoli-Turkish mythology]. – Almaty : 2009. – 192 p.

5 **Qasqabasov, S.** Oıóris [Oyoris] – Astana : Foliant, 2009. – 320 p.

6 Mıfy` narodov mira. E`nciklopediya v 2-x tomax S. A. Tokarev T.2. – Moskva: Sovetskaya e`nciklopediya, 1992. – 720 s. s il. [Fabulis de gentibus orbis terrarum. Dictionary libri II] Editor-in-principes S. A. Tokarev T.2.] – Moscow: Soviet Encyclopedia, 1992. – 720 p.

7 **Qasqabasov, S.** Algy sóz. Babalar sózi. Júztomdyq. – Astana: Foliant, 2011. T. 78: Qazaq mıfteri. – 448 b. [S. Kaskabasov Praefatio. Verba ex maiorum. Centum. - Astana: Foliant, 2011. C. LXXVIII: Kazakh fabulas autem convertentur. - CDXLVIII p.].

8 **Qondybai, S.** Qazaq mıfologıasyna kirispe. – Almaty: Arys baspasy, 2008. – 376 b. [S. Kondybay Kazakh introductio in mythologia. - Almaty: Arys Press, 2008. - CCCLXXVI p.].

9 **Qasqabasov, S.** Elzerde: *Ar jylgy zertteýler.* – Almaty: Jibek joly, 2008. – 504 b. [S. Kaskabasov Elzerde: Genus investigationis. - Almaty: Silk Road, 2008. DIV p.].

10 **Propp, V. M.** Poe`tika fol`klora. (Sobranie trudov V. Ya. Proppa.) – Moskva: Labirint, 1998. – 352 s. [V. M. De Arte Poetica liber folklore. (Collectio opera V. Я. Proppa.) - Moscow: vocantur, 1998. - CCCLII p.].

Материал 28.08.20 баспаға түсті.

У. Гурсу, Г. К. Шахажанова

Исследования ученого С. Каскабасова о казахском мифе

Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 28.08.20.

В статье обращается внимание на то, что исследования о мифах в казахском фольклоре тесно связаны с именем ученого С. Каскабасова. Анализируются мысли ученого о казахских мифах и связи мировой мифологии, влияния и развитии общественных отношений. По мере развития и изменения общества в исследованиях за основу берутся идеи о классификации, в зависимости от того, какие события происходят, о изображении героев. Дано понятие о происхождении мирового мифа и происхождении казахского мифа. В то же время выявлены причины жанровоспецифичности мифа в исследованиях Каскабасова. В нем рассказывается о явлении в казахских мифах и его причинах. С топологической точки зрения археологические особенности казахских мифов описаны С. С. Каскабасов суммирует свои мысли. Сущность мифотворческой среды – казахские мифы – раскрывается научными выводами. Главной особенностью мифа является анализ основ реализма в абстрактном мышлении.

Ключевые слова: фольклор, миф, наследие, понятие.

U. Gursu, G. K. Shakhazhanova

Research of scientist S. Kaskabasov about kazakh myth

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Material received on 28.08.20.

The article draws attention to the fact that research on myths in Kazakh folklore is closely related to the name of the scientist S. Kaskabasov. The scientist's thoughts on Kazakh myths and the connection of world mythology, the influence and development of social relations are analyzed. As society develops and changes in research, ideas about classification, depending on what events take place, about the image of heroes, are taken as a basis. The concept of the origin of the world myth and the origin of the Kazakh myth is given. At the same time, the causes of the genre-specificity of the myth in the research of Kaskabasov were revealed. It tells about the phenomenon in Kazakh myths and its causes. From a topological point of view, the archaeological features of Kazakh myths are described by S. S. Kaskabasov summarizes his thoughts. The essence of the myth-creating environment – Kazakh myths – is revealed by scientific conclusions. The main feature of the myth is the analysis of the foundations of realism in abstract thinking.

Keywords: folklore, myth, heritage, concept.

Теруге 30.09.2020 ж. жіберілді. Басуға 14.10.2020 ж. қол қойылды.

Электронды баспа

2,23 Мб RAM

Шартты баспа табағы 28,8. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген: А. Елемесқызы

Корректор: А. Р. Омарова

Тапсырыс № 3710

Сдано в набор 30.09.2020 г. Подписано в печать 14.10.2020 г.

Электронное издание

2,23 Мб RAM

Усл. печ. л. 28,8. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка: А. Елемесқызы

Корректор: А. Р. Омарова

Заказ № 3710

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған

Торайғыров университет

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы

Торайғыров университет

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69

e-mail: kereku@tou.edu.kz

www.vestnik.tou.edu.kz